

Місце та роль богині Макоші та її служителів чародіїв в духовному житті східних слов'ян дохристиянської доби

Проведена реконструкція обрядів та вірувань наших предків дохристиянської доби, пов'язаних з язичницькою богинею Макошу. Автор проаналізував також місце та роль служителів Макоші – чародіїв в духовному та громадському житті східних слов'ян язичницької доби.

Ключові слова: уявлення, вірування, обряд, звичай, культ, жертвоприношення.

Значний пробіл у наших знаннях з історії давньоруської держави становить культ жіночих східнослов'янських язичницьких божеств, а також організація їхнього язичеського культу. А тим часом, без вирішення цього питання, без розуміння шляхів і форм розвитку даного важливого розділу слов'янського язичництва повноцінно дослідити суспільно–економічні та політичні процеси, пов'язані із виникненням та становленням давньоруської держави практично. Зокрема, цілковитою загадкою залишається в наш час як культ одного з уособлень великої Богині–матері Макоші.

Богиня Макош в свідомості наших предків була володаркою людської долі, покровителькою молодих жінок та дітей на всій східнослов'янській території. Таким чином культ даної богині повинен був займати досить поважне місце в системі східнослов'янського язичництва. Впливовим жрецьким кланом у східних слов'ян язичницької доби були і служителі Макоші. Чародії склали значну частину східнослов'янського жрецтва, вони впливало на логіку й осмислення людьми природи й людського суспільства, створило цікавий та важливий комплекс уявлень про загробний світ і незримі сили, керуючі Всесвітом.

Уявлення про богиню Макош та її adeptів чародіїв – невід'ємна частина загального язичницького світогляду, підґрунтя ментальних особливостей давніх слов'ян. Тому актуальність цієї теми не викликає ніякого сумніву. Реконструкція східнослов'янських вірувань та уявлень, пов'язаних з Макошу та її служителами – чародіями – головна ціль даної статті.

Перші дослідники слов'янської міфології не могли чітко визначити функції Макоші. М. Глинка й В. Татицев уважали, наприклад, що дане божество було у наших предків заступником худоби [4,118;25,41].

М.І. Костомаров бачив у Макоші аналог західнослов'янської Девони – покровительки шлюбу й сімейного вогнища [11,220].

Досить загадковим божеством визнають Макош і більше пізні дослідники. Ф.Е. Корш, наприклад, висловлювався із цього приводу в такий

спосіб – «Що стосується Макоши, те іноземне її походження впадає в око, але функції богині визначити важко і міфологічне значення цього божества невідомо [10,3].

Досить поширена була також точка зору, відповідно до якої, Макош спочатку була богинею фіно–угорських племен, а в пантеон князя Володимира була поставлена виходячи з політичної доцільності. При цьому етимологічне походження ім'я богині пов'язують із назвою фінського плем'я «мокша» [1,276;24,143;6,473].

Проти такої гіпотези рішуче виступили радянські вчені Я.Е. Боровський і Б.О. Рибakov. Так, Я.Е. Боровський справедливо вказав на той факт, що топоніми похідні від імені даної богині мають місце, на всій території Русі й деяких інших слов'янських землях (наприклад, Макошино на Чернігівщині, Мокошин у чехів і т.д.). Крім того, вчений уперше зв'язав походження ім'я богині не з фіно–угорськими словами, а спільнослов'янськими термінами «мокрий», «мокнути» інтерпретувавши її як слов'янську богиню води, дощу, грози, родючості [2,21].

Б.О. Рибakov також дійшов висновку про слов'янське походження Макоші, звернувши увагу вчених на той факт, що у фінського плем'я «мокша» немає богині з ім'ям Макош. На думку дослідника, дана богиня у свідомості наших предків представлялася матір'ю врожаю, володаркою долі [17,365].

П.П. Толочко не виключив можливості як фіно–угорського так і слов'янського походження Макоші [26,59].

Багато сучасних дослідників відзначаючи зв'язок Макоші з жіночими ремеслами, родами й взагалі жіночою долею, зводять функції даного божества до заступництва жінок [12,118;15,40;26,59]. Існує точка зору, відповідно до якої Макош це одне з імен великої індоєвропейської богині Матері – сирої землі [5,48].

Насамперед, не можна погодитися з гіпотезою про незначність або чужорідність культу Макоші у східних слов'ян. За кількістю згадувань у повчаннях проти язичества XI–XVI ст., дана богиня поступалася лише Роду й рожаницям, набагато випереджаючи такі язичеські божества, як – Перун, Хорс, Велес, Даждьбог. Крім того, Макош входила в пантеон князя Володимира й, таким чином, її культ, хоча і недовгий час, був державним культом у наших предків. Даний факт переконливо свідчить про великий авторитет даного божества в народному середовищі. Будучи одним із самих відомих східнослов'янських язичеських божеств, Макош, імовірно мала свої язичеські храми й впливову групу служителів культу, що поклоняються даному божеству.

Б.О. Рибakov звернув увагу на один дуже цікавий факт: у вітчизняних ранніх письмових джерелах Макош звичайно згадується поруч з божествами – уособленнями родючості й водної стихії – Семарглом і віллами – русалками [17,362]. Дійсно, в «Слові якогось Христолюбця», наприклад, знаходимо наступне – «И веруют в Перуна и в Хорса и в Сима и в Регла, и в Макош, и в вилы, их же числом тридесят сестриц, и мнят богинями и кладут им требаи, короваи им молят и куры режутъ» [1,374]. Схожу інформацію подає й невідомий давньоруський автор глосу до «Слова Григорія Богослова про ідолів» – «Тем же богам требаи кладут и творят и словенский язык: вилам, Макоши, Диве, Перуну, Хорсу, Роду и рожаницам [1,384].

У східнослов'янському глосі «Слова Іоанна Златоуста про ідолів» Макош також згадується поруч із віллами – уособлення водних стихій – «А друзии жруть Перуну, Хорсу, вилам и Макоши, упырем и берегиням» [1,89].

Такий збіг розміщення язичеських божеств у різні за часом і походженням зводах далеко не випадково. Макош, швидше за все, була пов'язана в уяві наших предків з водою й, як наслідок, з родючістю землі. За деякими даними саме як богиня води й родючості Макош почитали в дохристиянський період чехи [3,276].

Богиня води й родючості повинна була грати в язичеській свідомості східних слов'ян ключову роль. В давнину наші предки – хлібороби цілком залежали від капризів природи. Недолік вологи в ґрунті або, навпаки її надлишок приводили до неврожаю, масовому падежу худоби, і, як наслідок голоду. Таким чином, богиня води й родючості цілком могла вважатися у свідомості наших предків і володаркою долі.

Не дивно, що, східні слов'яни продовжували «отай» приносити жертви струмкам, рікам, озерам, колодязям і самій богині Макоші ще багато сторіч після прийняття християнства. Заборона «молитися у води» знаходимо в «Уставі князя Володимира» і багатьох інших письмових джерелах.

На жаль, у наш час крім язичеського святилища, побудованого князем Володимиром у Києві, чітко не доведений зв'язок Макоші з жодним з язичеських храмів, відкритих вітчизняними археологами. Разом з тим, у письмових джерелах XI, XII, і навіть XIII ст. недвозначно вказується на те, що наші предки продовжують приносити жертви даній богині. Можливо, Макошею називали саму Велику богиню – Мати, святилища якої відомі на східнослов'янських землях з поч. I тис. н.е.

Одне зі святилищ великої богині, що датується VIII–X ст., було досліджене археологами під час розкопок літописного міста Шумськ поблизу Житомира. Воно становило собою врізану в землю неглибоку яму розміром 14 на 11 м. У даному архітектурному спорудженні виявлені залишки дерев'яного стовпа й багаття [20,264]. Б.О.Рибаків побачив у спорудженні антропоморфні риси – голову, розкидані в різні сторони жіночі груди, стегна й ступні ніг. Дослідник інтерпретував “господарку” святилища як богиню смерті, звернувши увагу на те, що фігура розташована головою на північ і знаходилася неподалік від могильника [18,14–15].

Археологічні дані добре узгоджуються з фольклорними джерелами. Так, згідно зі східнослов'янськими чарівними казками шлях Івана – царевича в потойбічний мир починається з відвідування надприродної істоти Баби-Яги, що допомагає героєві чарівними речами або радами. Можливо, що Макош це було одне з імен Великої богині – Матері – покровительки всього людського роду, особливо жінок та дітей, уособлення водної стихії, плодючості землі. Служителями Великої богині – Матері, відомої у східних слов'ян як Макош, були чародії – група східнослов'янського жрецтва, представники якої, на думку наших предків, могли впливати на погоду, пророкувати майбутнє й брали участь в ініціації дітей.

Етимологія терміна «чародій» вказує на їхній зв'язок з язичеським культом. Так, у давньоруській й деяких західнослов'янських мовах термін «чара» означає – «посуд для ритуального пиття». У перекладі з санскриту «*carus*» – казанок для збору пожертвувань. Близький за звучанням грецький термін означає «миска для жертвних приношень». Похідні від давньоруського слова «чара» терміни: «чарівник», «чарувати» «чародії» у

більшості давньослов'янських мов означають «люди, що займаються чаклунством», «чаклувати», наводити порчу», «ворожити» і т.п. [27,316].

Таким чином, у свідомості наших предків чарівники були близькі до волхвів. Разом з тим, як свідчить цілий ряд давньоруських джерел для наших предків поняття «чарівник, чарівництво» і «волхв, волхвування», не були синонімами. У багатьох письмових джерелах XI–XVI ст. «чаклування» і «волхвування» перераховувалися як різні злочини проти церкви.

Так, наприклад, в «Слові про ісход душі» митрополита Кипріяна при описі злочинів проти церкви – «митарств» ми знаходимо наступне – «а се тринадцатое и четырнадцатое мытарства – чародейство и волхование» [13,173]. Як бачимо, автор даного джерела бачить певну різницю між «чарівництвом» і «волхвуванням».

Подібне ми зустрічаємо в «Церковному правилі митрополита Іоанна до Якова Чорноризця», «Слові про мудрість» Кирила Турівського, «Слові про пост», матеріалах Московського Стоглавого собору й багатьох інших джерелах.

Цікаво, що Слов'янська «Кормча книга» (за списком 1282 р.) і «Домострой» називають чарівників «хмарогонами» [8,24]. А митрополит Данило крім того, радить карати «глаголемых облакопрогонников – чаровников» [9,125]. «Хмарогонами» наші предки називали тих, хто на їхню думку міг надприродним шляхом регулювати опади й тим самим впливати на врожай і родючість землі. Таким чином, чарівники, швидше за все, спеціалізувалися на забезпеченні належних погодних умов (насамперед, викликали дощі).

На зв'язок чарівників з водою вказує й етимологія даного терміна. Давньослов'янське слово «чара» уживалося також і в значенні слова «вода» [7,705]. У зв'язку з даним фактом, Б.О. Рибаків висловив абсолютно логічне припущення, відповідно до якого чарівники в розумінні наших предків, це жерці, які, ворожили коло води й управляли дощовими хмарами за допомогою чаклунства з водою [17,175].

Дану гіпотезу підтверджує текст давньослов'янської Кормчої книги XIII ст. У даному дуже цікавому джерелі ми знаходимо досить докладний опис «чародійств». Наприклад, у такий спосіб невідомий автор описав процедуру гадань за допомогою води – «чаровници сии суть, иже поют дьявольские псалмы, поведают тайное когда изольют воск или олово» [23,1105]. Таким чином, за допомогою фігур, що утворилися на воді після виливання в «священну чашу» воску або олова чарівники пророкували майбутнє.

В одному з «Повчань» Серапіона Владимирського преподобний докоряє своїх співвітчизників у тім, що вони вірять у те, що «ниспосылают дожди, тепло приносят земле плодить помогают чародейки и чародеи с помощью бесов» [22,450]. Кормча книга XIII сторіччя також загрожує покаранням тим, хто чародіють у бурю [23,1105–1106].

У Неревському розкопі давнього Новгороду знайдені дев'ять дерев'яних ковшів – чар, за допомогою яких, імовірно, місцеві чарівники здійснювали свої обряди [19,304].

Діяльність чарівників була, мабуть, тісно пов'язана також з язическими обрядами ініціації дітей. У всякому разі, давньоруські автори з великим обуренням обвинувачували наших предків у тім, що після християнського хрещення вони несли своїх дітей до «чарівників» і там проходив вже язичеський обряд ініціації. У вже згаданій вже Кормчій книзі XIII ст. зна-

ходимо наступне: «После крещения чарованием некоим идолам служат и призывающее бесы в помощь себе и в оставления страдания, иже бо искони идолослужителями крещаемы... мечут детище своя на распути да крещение обретает» [23,1105–1106].

Разом з тим, існували язичеські обряди чарівників з дітьми, не пов'язані з ініціаціями. В особливих випадках (імовірно, під час стихійних лих, посухи або хвороби високопоставлених співвітчизників) чарівники приносили дітей у жертву й використовували їхню кров для своїх обрядів. У всякому разі, у тім – же джерелі ми знаходимо наступне – «Аще чаровници с чарованием некоторым испускают кровь детям и умерщвляют их» [23,1107].

У свідомості наших предків чарівники мали таємну владу над почуттями (чарівністю) людей. Не випадково в багатьох письмових джерелах терміни «чарівник» та «обаятель» виступають як синоніми. Так, в одному з письмових джерел знаходимо наступне: «Приличные человеки любви ради иногда к чародеям ходят, чародеи же волшебство творяще бесов призывая и чаруют мужа и жену, те же приводят чародеев в дом свой» [21,1104].

Імовірно, подібно до волхвів, чарівники вважалися гарними лікарями. У всякому разі, вони знали лікувальні властивості трав. Ці трави, на думку наших предків, вони могли використовувати як на користь, так і на шкоду людям. В «Слові ігумена Панфіла до намісника міста Пскова про день Іоанна Предтечи» має місце наступна інформація – «В той святый день Рождества великого Ивана Предтечи исходят обаврици мужи и жены – чаровници по лугам и по болотам, в пустоши и дубравы, ищущи травы на пагубу человеку и скоту, тут–же дивные копают коренья на потворение и безумие людям» [14,320].

Таким чином, загадкова богиня Макош уособлювала в свідомості наших предків водну стихію та плодючість землі, була покровителькою жінок та дітей. Служителі Макоші – чародії становили собою окрему впливову групу служителів східнослов'янського язичницького культу, представники якої в свідомості наших предків мали змогу впливати на погодні умови, здоров'я та почуття людей, брали участь в процедурі ініціації немовлят.

Література

1. *Аничков Е.В.* Язычество и Древняя Русь. – СПб., 1914. – 386 с.
2. *Боровский А.Е.* Мифологический мир древних киевлян. – К., 1982. – 103 с.
3. *Гальковский Н.М.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – Харьков, 1913. – Т.1. – 346 с.
4. *Глинка Г.* Древняя религия славян// Мифы древних славян. – Саратов, 1993. – С.89–140.
5. *Гордиенко Н.С.* Крещение Руси: факты против легенд и мифов. – Л., 1987. – 140 с.
6. *Греков Б.Д.* Культура Киевской Руси. – М.–Л., 1944. – 74 с.
7. *Даль В.И.* Толковый словарь русского языка. – М., 2003. – 733 с.
8. *Домострой Сильвестровского извода.* / Под ред. Чудинова А.Н. – СПб., 1902. – 141 с.
9. *Историческая хрестоматия церковно–славянского и древне–русского языков.* / Под ред. А. Буслаева. – М., 1861. – 976 с.

10. *Корш Ф.Е.* Владимировы боги: Исторический очерк. – Харьков, 1908. – 676 с.
11. *Костомаров М.И.* Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики і літературознавства. – К., 1994. – 384 с.
12. *Лобовик Б.О.* Дохристиянські вірування // Історія релігії в Україні в Х столітті К., 1996. – Т.1. – 384 с.
13. *Описание рукописей Воскресенского первоклассного именуемого новый Иерусалим, монастыря, писанных на пергаменте и бумаге* // ИАНОРЯС. – 1859. – Т.8. – Вып.2. – С.103–116.
14. *Слово игумена Панфила к наместнику города Пскова о дне Иоанна Предтечи* // ПЛДР. – кон. XV–пер. пол. XVI вв. – С.318–322
15. *Рапов О.М.* Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства. – М., 1988. – 416 с.
16. *Рыбаков Б.А.* Русалии и бог Симаргл–Переплут // СА. – 1967. – № 2. – С.91–116.
17. *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. – М., 1987. – 783 с.
18. *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов // МИА. –1949. – Т.1. –№ 11. – С.1–43.
19. *Рыбаков Б.А.* Культура средневекового Новгорода// Славяне и скандинавы. – М.,1986. – С.298–312.
20. *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982. – 327 с.
21. *Слово Моисея настоятеля Выдубицкого монастыря о ротах и клятвах*// ПЛДР. – XII ст. – С.409–411.
22. *Сератион Владимирский.* Русский проповедник XIII века// Под ред. Е. Петухова. – СПб., 1888. – 137 с.
23. *Славянская Кормчая книга XII ст.* //Качановский В.В. Славянская Кормчая книга. – ИОРЯС.– Т.2. – Кн.4. – С.1068–1108.
24. *Сперанский М.Н.* История древнерусской литературы. – СПб., 2002. – 143 с.
25. *Татищев В.Н.* История Российская. – В 3 т. – М., 2003. – Т.1. – 571 с.
26. *Толочко П.П.* Древняя Русь. Очерки социально–политической истории. – К., 1987. – 245 с.
27. *Фасмер Макс.* Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1971. – Т.4. – 827 с.

Козлов М.Н. Место и роль богини Макоши и ее служителей чародеев в духовной жизни восточных славян дохристианской эпохи

Проведена реконструкція обрядов і верованій наших предків дохристиянської епохи, зв'язаних з язическою богинею Макошю. Автор проаналізував також місце і роль служителів Макоши – чародеев в духовній і громадській житті восточних славян язических епохи.

Ключевые слова: *представления, верования, обряды, обычаи, культ, жертвоприношение.*

Kozlov, M.M. Place and role of goddess Makoshi and its attendants of magicians in a spiritual life of east Slavs of a pre-Christian epoch

Reconstruction of ceremonies and the beliefs of our ancestors of a pre-Christian epoch connected with pagan goddess Makoshju is spent. The author has analyzed also a place and a role of attendants Makoshi – magicians in a spiritual and public life of east Slavs pagan epoch.

Key words: *representations, beliefs, ceremonies, customs, a cult, sacrifice.*